

БӨЛІМ: BUKETOV UNIVERSITY / UNIVER / СТУДЕНТ

XIX ғасыр — қазақ айтысының алтын ғасыры

ЖАРИЯЛАНДЫ
26.02.2026ТІРЕК СӨЗДЕР
bilimger, XIX ғасыр, айтыс,
Біржан-Сара, Сүйінбай, ШөжеСІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/187416/>**Болатбай Береке Болатбайқызы****Бердібай Нұргүл Бекәділқызы**

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті

Филология факультеті

6B01701 «Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы

Жетекші: **Бабашов Азат Мақсұтбекулы**

Филология ғылымдарының кандидаты

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада XIX ғасырдағы қазақ айтысының «алтын ғасыр» атану себептері талданады. Суырыпсалма сөз тартысы сол дәуірде қоғамдық пікір мінберіне айналып, әлеуметтік әділет, елдік намыс, адам қадірі туралы ойды өткір жеткізді. Шөже, Сүйінбай, Сүгір, Біржан сал, Сара сияқты тұлғалардың айтыстарынан поэтикалық шеберлік, орындаушылық мәдениет және айтыс мектебінің айқын белгілері көрінеді. Талдау айтыстың жанрлық табиғатын, тақырып өрісін және кейінгі әдебиетке ықпалын жүйелейді.

Кілт сөздер: айтыс, XIX ғасыр, Біржан-Сара, Сүйінбай, Шөже.

КІРІСПЕ

XIX ғасыр қазақ қоғамында сөз өнері беделі ерекше көтерілген кезең болды. Халық жиынында ақын сөзі төрелік қызмет атқарып, даулы мәселені шешуге араласты. Айтыс арқылы руаралық қатынас, билік мінезі, әйел теңдігі, ағартушылық ой кеңінен қозғалды. Суырыпсалмалық пен шешендік қабілет қатар сыналып, тыңдаушы талғамы өсті. Сондықтан бұл ғасыр айтыстың көркемдік мүмкіндігі толысқан дәуір ретінде бағаланады. Айтыскерлердің беделі халықтың рухани сұранысымен тікелей қатар

қалыптасты.

АЙТЫСТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ САХНАЛЫҚ КЕҢІСТІК

XIX ғасырдағы айтыс тек көңіл көтеру емес, қоғамдық бақылау құралы болды. Ақындар бай мен би мінезін әшкерелеп, әділет сұрады. Ел арасы жаңалықты солардан естіп, сөзге сенім артты. Жиын, ас, жәрмеңке айтыстың табиғи үлкен сахнасына айналды. Тыңдаушы алдында бірден жауап беру ақыннан батылдық талап етті. Сол батылдық поэзияны көпшілік алдында тірі әрекетке айналдырды. Айтысқа түсуші қарсыластың осал тұсын тапты, бірақ жеке намысты таптамауға тырысты. Осы тепе-теңдік мәдениетті сөз жарысының негізгі өлшемін қалыптастырды.

Айтыстың кеңістігі тек география емес, мектеп ұғымын да білдірді. Арқа, Жетісу, Сыр бойы үлгілері тіл өрнегімен дараланды. Бір өңірде мысқыл басым болса, екінші жақта шешендік салмақты болды. Әр орта өз ақынына талап қойып, мінез тәрбиеледі. Сөз қағысында тарихи жад, шежіре, діни таным қатар көрінді. Бұл айтысты көпқабатты мәдени мәтін деңгейіне толық көтерді. Сол себепті XIX ғасыр айтысы фольклор мен жазба әдебиетті жалғаған көпір қызметін атқарды.

ШӨЖЕ АЙТЫСТАРЫНДАҒЫ ӨТКІР ТІЛ ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ КЕҢДІК

Шөже Қаржаубайұлы Арқа өңіріндегі айтыс дәстүрін биікке шығарды. Оның сөзінде уытты мысқыл мен терең білім қатар жүрді. Шөже қарсыласын тек кемсіту үшін емес, ойға қозғау салу үшін түйреді. Әсіресе әлеуметтік теңсіздік, ел ішіндегі екіжүзділік оның нысанасына ілікті. Ол айтыста тыңдаушыны күлдіре отырып, жауапкершілікке әрдайым шақырды. Ақынның есте сақтау қуаты мықты болды, көп оқиғаны дәл атайды. Сол дәлдік айтыстың сенімді әсерін едәуір айқын күшейтті. Шөженің мектебі жас ақынға дайын ұйқас емес, дайын ой тәртібін үйретті.

Шөженің айтыстарында қарсыластың сөзін «қайырып алу» тәсілі жиі ұшырайды. Ақын қарсы дәлелді бірден тауып, өз пайдасына бұрады. Бұл амал кез келген жағдайда логикалық жинақылықты талап етеді. Сонымен бірге ол метафораны дәл таңдап, тыңдаушыға көрініс жасайды. Қарсыласын сипаттағанда артық балағатқа бармай, тапқыр теңеу қолданады. Сол мәдени шектеу оның беделін ұзақ уақыт сақтады. Шөже айтысы арқылы Арқадағы поэзиялық дәстүр жаңа серпін алды. Кейінгі ақындар оның әдісін үлгі етіп, сөзді қысқа да нұсқа айтуға ұмтылды.

ЖЕТІСУ АЙТЫС МЕКТЕБІ: СҮЙІНБАЙДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҮНІ

Сүйінбай Аронұлы Жетісуда айтыстың азаматтық мінезін айқындады. Оның жырында елдік намыс пен әділдік талабы алдыңғы қатар тұрды. Қатағанмен сөз сайысында ол қарсыластың пафосын нақты уәжбен тоқтатты. Сүйінбай ру мақтанына берілмей, ортақ жауапкершілікті батыл көтерді. Ол билік пен байлықтың уақытша екенін жиі еске салды. Ақынның өлең ырғағы ширақ, қайырымы есте оңай қалады. Осы ерекшелік айтысты тыңдаушыға жеңіл әрі жедел қабылдатты. Сүйінбайдың тілі таза, сөйлемі тік, ойы анық беріледі. Сондықтан ол Жамбылға дейінгі ұстаздық дәстүрдің өзегіне айналды.

Жетісу айтысында ән мен сөз қатар өрілді, орындаушылық мәдениет күшейді. Сүйінбайдың қарсыластары да осал болмаған, сондықтан жарыс жоғары деңгейде өтті. Айтыс барысында тарихи оқиға, жер дауы, намыс мәселесі жиі қозғалды. Бұл тақырыптар поэзияны қоғамдық пікірдің күре тамырына қосты. Сүйінбай тыңдаушыны тек қолпаштаған жоқ, қатаң талап қойды. Ол ақындықты азаматтық жауапкершілікпен ұштастырып, өлеңді әрекетке айналдырды. Сол ұстаным айтыстың тәрбиелік қызметін мектептік ортаға дейін арттырды. Жетісу мектебі кейінгі импровизаторларға өлшем болып, сөз салмағын күшейтті.

АРҚА САЛ-СЕРІЛЕРІНІҢ АЙТЫСЫ: БІРЖАН САЛ МЕН САРА ТҰЛҒАСЫ

Біржан сал айтысқа әншілік өнерді қоса әкелген дара тұлға болды. Оның сөзінде эстетикалық талғам мен өткір сын қатар байқалады. Біржан-Сара айтысы әйел тағдыры, еркіндік, өнер қадірі мәселесін кең ашты. Сара Тастанбекқызы қарсыласқа тайсалмай, өз ары мен ақылын қорғады. Бұл айтыс қазақ қоғамындағы гендерлік қатынасты да көрсетеді. Сөз жарысы тек жеке тартыс емес, қоғамдық көзқарастың айнасы болды. Айтыстың көркемдігі образ, теңеу, психологиялық иірім арқылы тереңдейді. Біржан ән ырғағын сөз екпінімен ұштастырып, сахналық әсер тудырды. Сара жауаптарында логиканы сақтап, дәлелді жүйелі түрде жеткізді. Сондықтан бұл туынды айтыс мәдениетінің шыңы ретінде оқытылады.

Арқа дәстүрінде сал-серілік болмыс мінез тәрбиесіне ықпал етті. Сахнадағы жүріс, киім, әдеп тыңдаушыға бірден үлгі болды. Біржан өнерді мансаптан жоғары қойып, еркін рухты дәріптеді. Сара да өнердің әйелге берген мүмкіндігін айқын көрсетті. Бұл айтыс кейінгі әдебиетте кейіпкер сомдау тәсілін байытты. Сонымен бірге айтыстың мәтіні хатқа түсу арқылы таралу аясын кеңейтті. Осы құбылыс ауызша дәстүрдің жазбаға жақындауын анық аңғартады. XIX ғасырдың соңына қарай айтыс жаңа қоғамдық формаға бейімделе бастады.

СҮГІР ЖӘНЕ ӨЗГЕ АҚЫНДАР: АЛТЫН ДӘУІРДІҢ ТҰТАСТЫҒЫ МЕН МҰРАСЫ

XIX ғасыр айтысында талай есім танылды, солардың қатарында Сүгір де айтылады. Ол туралы дерек аз сақталғанымен, атының аталуы дәстүрдің кеңдігін аңғартады. Айтыс бір ғана өңірдің шеңберіне сыймай, көп мектептің тоғысына айналды. Шөже мысқылды дәл қолданса, Сүйінбай уәжге сүйенген азаматтық үн қосты. Біржан мен Сара өнер еркіндігін қорғап, сөзге әуез қосты. Осы алуандық жанрды байытып, тыңдаушы талғамын едәуір өсірді.

Бұл мұра тіл үйренуге ғана емес, әдеби талдауға да тірек береді. Айтыс мәтінінен тұрақты тіркес, теңеу, шешендік құрылым анық көрінеді. Студент үшін талдаудың мына қадамдары тиімді:

- Тартыстың себебін және тарихи жағдаятты қысқаша нақты сипаттау.
- Дәлелді сөздер мен образдарды іріктеп, қызметін анық түсіндіру.
- Қорытындыда ақын ұстанымын және негізгі құндылық бағдарын анықтау. Осы бағыт айтысты зерттеу мәдениетін қалыптастырады әрі мәтін оқылымын күшейтеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

XIX ғасырдағы айтыс қазақтың қоғамдық ойы мен эстетикалық талғамын қатар өсірді, ауызша дәстүрді де берік етті. Шөже өткір мысқылымен ел мінезін ашты, ал Сүйінбай әділетті батыл сұрады. Біржан сал мен Сара айтысы өнер еркіндігін және тұлға қадірін айқындады. Сүгір секілді есімдер дәстүрдің кең тынысын толық көрсетеді. Айтыс мәтіндерін жүйелі оқу тарихты, тілді, мәдениетті бір арнада түсіндіреді және ойлауды да шыңдайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тасмағамбетова З.Ж. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихы: оқу-әдістемелік құрал. Қостанай, 2016. – 101 б.
https://ksu.edu.kz/files/TB/book/gsf/h_h_asyrda_y_aza_debiet_n_tarihy.pdf
2. Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс. Т. I (Кеңестік кезеңге дейінгі айтыс). Құраст.: М. Жолдасбеков, Р. Әлмұханова. Астана: «Күлтегін», 2014. – 400 б.
https://qazcorpus.kz/_oqu-ishorpus/Dengeilyk/pdf/%D0%90%D0%B9%D1%82%D1%8B%D1%81-l.pdf
3. Айтыс (Уикипедия).
<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B9%D1%82%D1%8B%D1%81>
4. Шөже Қаржаубайұлы.

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D3%A9%D0%B6%D0%B5_%D2%9A%D0%B0%D1%80%D0%B6%D0%B0%D1%83%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D2%B1%D0%BB%D1%8B

5. Сүйінбай Аронұлы.

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D2%AF%D0%B9%D1%96%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B9_%D0%90%D1%80%D0%BE%D0%BD%D2%B1%D0%BB%D1%8B

6. Біржан сал.

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD_%D1%81%D0%B0%D0%BB

7. Сара Тастанбекқызы.

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%A2%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D2%9B%D1%8B%D0%B7%D1%8B

8. Орынбай Бертағыұлы.

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B9_%D0%91%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D2%93%D1%8B%D2%B1%D0%BB%D1%8B

9. Кемпірбай Бөгенбайұлы (Уикипедия).

https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9_%D0%91%D3%A9%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D2%B1%D0%BB%D1%8B

10. «Басың – бұлбұл, аяғың – дүлдүлім-ай...» мақаласы.

<https://egemen.kz/article/324304-basyh-%E2%80%93-bulbul-ayaghynh-%E2%80%93-3-duldulim-ay>

11. «Сүйінбай мен Қатағанның айтысы» жарияланымы. <https://abai.kz/post/49438>

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.